

שיעורים קצרים ללימוד בתפילות יום הכיפורים התשפ"א בחבורת תל אביב

דף למלמד/ת

שיעור ערב – No escape goats please

צירי מחשבה מרכזיים: 1. הטקס עצמו. 2. השאלות לקהל בדף המקורות. 3. משמעות ההגרלה. 4. הקבלות ליום הכיפורים של ימינו. 5. רלוונטיות לימינו – התפישה המוסרית היהודית שלנו המתנגדת לשעירים לעזאזל, ודוגלת באחריות אישית.

פתיחה:

הזמן הזה הוא זמן חשוף. הדיבייט הציבורי מובל ומוביל למקומות מאוד לא טובים. לצד מצוקה אנושית עצומה – בריאותית, כלכלית ונפשית, יש ניסיונות לנתב את הכאב והמצוקה אל מחוזות של שנאת האחר, תוך סימון מגזרים "אשמים" במצב, בחינת שעירים לעזאזל. אז זו הזדמנות להסתכל בטקס קדום של יום הכיפורים, דווקא ביו"כ הזה, טקס השעיר לעזאזל.

טקס שילוח השעיר לעזאזל:

"וְלָקַח אֶת שְׁנֵי הַשְּׁעִירִים, וְהֶעֱמִיד אֹתָם לִפְנֵי יְהוָה פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד. וְנָתַן אֶהָרֹן עַל שְׁנֵי הַשְּׁעִירִים גִּרְלוֹת, **גֹּרֶל אֶחָד לַיהוָה וְגֹרֶל אֶחָד לַעֲזָאזֵל** וְהִקְרִיב אֶהָרֹן אֶת הַשְּׁעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגֹּרֶל לַיהוָה, וְעָשָׂה חֲטָאתָא. וְהַשְּׁעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגֹּרֶל לַעֲזָאזֵל יַעֲמֵד חַי לִפְנֵי יְהוָה לְכַפֵּר עָלָיו, לְשַׁלַּח אֹתוֹ לַעֲזָאזֵל הַמִּדְבָּרָה" (ויקרא טז 7-9)

"**כֹּא** וְסָמַךְ אֶהָרֹן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשְּׁעִיר הַחַי, וְהִתְנַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פְּשָׁעֵיהֶם לְכָל חַטָּאתָם, וְנָתַן אֹתָם עַל רֹאשׁ הַשְּׁעִיר וְשַׁלַּח בְּיַד אִישׁ עֵתִי הַמִּדְבָּרָה. **כִּב** וְנָשָׂא הַשְּׁעִיר עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנוֹתָם אֶל אֶרֶץ גִּזְרָה, וְשַׁלַּח אֶת הַשְּׁעִיר בַּמִּדְבָּר" (שם, 21-22).

"וְהִיָּתָה לָכֶם לַחֲקֵת עוֹלָם, בַּחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי בַּעֲשׂוֹר לַחֲדָשׁ תַּעֲנֹנוּ אֶת נַפְשֵׁיכֶם וְכָל מַלְאכָה לֹא תַעֲשׂוּ, הַאֲזָרַח וְהִגֵּר הִגֵּר בְּתוֹכְכֶם. **כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יִכָּפֵר עֲלֵיכֶם לְטָהָר אֶתְכֶם**, מִכָּל חַטָּאתֵיכֶם לִפְנֵי יְהוָה תִּטְהָרוּ" (כט-ל)

מה כולל הטקס?

בטקס המדברי הקדום אנחנו לוקחים את כל העוונות והפשעים, מתוודים עליהם על ראש השעיר, ואז שולחים את השעיר אל המדבר אל "ארץ גזירה".

בשיח ההלכתי מסביב לטקס מודגשת **חשיבות בחירת שני שעירים הדומים זה לזה, ושבחירתם תעלה בגורל**. מצד אחד **יתכן ומדובר בטקס פגאני** כלשהו שעם ישראל אמצ' לאורך הדרך, ומצד שני **מענין לחשוב על משמעות ההגרלה וההיבטים האתיים הקשורים בטקס שני השעירים**.

משמעות ההגרלה

אפשר להסתכל בעיניים נדהמות ולשאול – מה פתאום השעיר המסכן הזה נושא על גבו את כל חטאי עם ישראל, ואחר כך לפי המסורת גם משליכים אותו מאיזה מצוק עד שהוא נקרא מעוצמת הנפילה? מה חטאו? האם אלוהים מכריע מי משניהם יעלה בגורל?

הגרלה – היא אמצעי ראנדומלי של הטלת אימה. אצל הרומאים היה עונש בשם Decimation, שבו היו מחלקים את הצבא לקבוצות של עשרה, בכל עשיריה היו מטילים גורל, ומוציאים להורג אחד מתוך החיילים. העונש הזה נועד להטיל אימה ולהחדיר משמעת בחיילים.

בניגוד לעונש הרומאי המוטל על בני אדם, ההגרלה היהודית היא בין בעלי חיים, אבל אם נחשוב שלעם ישראל במדבר היו כבשים ושעירים ופרים שהלכו איתם, אפשר לחוש את האימה שהשעיר שלך יעלה

בגורל שמטיל הכהן... זה עדין יותר, ועדיין מפחיד. אם תרצו הקבלה מודרנית, דמיינו שהיינו מטילים עכשיו גורל בין כל בעלי הכלבים והחתולים שבחבורה.

מיקומו של העזאזל:

ראשית, יש אבחנה בין השהות הקצרה יחסית של עם ישראל במדבר, לבין שהותו הארוכה יותר בארץ ישראל, כשיש לו מקדש ירושלמי או משכן השוכן בשילה. ההערכה היא שמדובר בנקודה הרחוקה 90 ריס (12-14 ק"מ) מירושלים, בהרודיון, בסרטבה, בהר מונטר (או "הר עזאזל כפי שהוא מכונה היום) או ב-"בית חרורו\חדודו" המוזכר במשנה, ויש המייחסים אותו לח'ירבת חרד'אן המצויה 5 ק"מ (3 מיל) דרומית מזרחית לירושלים. 3 מיל או 90 ריס שניהם מרחקים המצויינים במשנה, ובכל מקרה **מדובר במרחק משמעותי מנקודת המשכן וההתכנסות של העם**, כלומר נקודה בה מה שקורה לשעיר נסתר מעיני העם.

שעיר לעזאזל והרחקה:

המנגנון הנפשי של שעיר לעזאזל הוא מנגנון של **הרחקה**. אדם אשם במשהו, הוא יודע שיש בו אשמה ואחריות מסוימת (אישית או קבוצתית). סימון השעיר לעזאזל מאפשר לאנשים לטהר את עצמם מהאשמה. הם מרחיקים מעליהם את האשמה, את האחריות, ומעמיסים אותה על מישהו אחר. לדוגמא:

1. "מצב הקורונה גרוע כי החרדים והערבים לא שומרים על ההנחיות"
2. "מצב הקורונה גרוע בגלל ההפגנות הצפופות וההמוניות בבלפור"

אלה שתי דרכים של התמודדות והרחקה. אם אתה לא חרדי, אתה יכול להעמיס על השעיר החרדי את האשמה, ולפתוח את המסעדה שלך בלי מרחק בין השולחנות, אתה יכול ללכת לשפת הים עם עוד 20,000 איש, ולספר לעצמך שזה לא מסוכן "כי זה מותר". אם אתה נגד ההפגנות והמתנגדים הפוליטיים שלך מתכנסים 10,000 איש כל שבוע בבלפור, זה מאוד נוח לסמן אותם ולחשוב שהם לא שומרים על הנחיות הריחוק החברתי. אז זו אחת הדרכים הכי קלות, מוצאים איזה שעיר שלא יכול להתגונן, מעמיסים עליו את כל צרות העולם, ושולחים אותו לעזאזל. זה מנקה אותנו, ואנחנו יכולים לישון בשקט בלילה, חסרי אחריות.

רמב"ם על "שעיר המשתלח":

"וכאשר היה 'שעיר המשתלח' - **לכפרת חטאים גדולים כולם** עד שאין 'חטאת ציבור' שיכפר מה שהוא מכפר וכאילו הוא נושא כל החטאים - **מפני זה לא נרצה לזביחה ולא לשריפה ולא להקרבה כלל** אלא הרחיקו תכלית ההרחקה ויושלך ל'ארץ גזרה' - רצוני לומר שאין בה ישוב. **ואין ספק לאדם שהחטאים אינם משאות שיעתקו מגב איש אחד לגב איש אחר אבל אלו המעשים כולם משלים להביא מורא בנפש עד שתתפעל לתשובה** - כלומר שכל מה שקדם ממעשינו נקינו מהם והשלכנום אחרי גוינו והרחקנום תכלית ההרחקה" (מורה נבוכים חלק ג מ"ו).

הרמב"ם אומר כאן כמה דברים על סיפור "השעיר המשתלח". **ראשית - לא מדובר בקורבן המכפר על חטאים רגילים של אדם** (שעליהם האדם מביא את הקורבן כדי לכפר עליו), **אלא חטאים גדולים של העם** (כלומר כאלה שהאדם אינו מסוגל בכלל לכפר עליהם, ועדיין יש לו אחריות חברתית כללית עליהם). **שנית - את השעיר לא זובחים לקב"ה**, ולא מקריבים אותו בכלל, אלא מרחיקים אותו לארץ גזירה רחוקה. כלומר - כאילו אנחנו באופן סמלי דוחים מעלינו את החטאים האלה שהועמסו על השעיר. זו הצהרה - אנחנו לא רוצים את הפשעים האלה בתוך המחנה שלנו. אנחנו מתנערים מהם. **זו הצהרה מוסרית. שלישית - יש אלמנט של הפחדה בסיפור הזה**. מטרת הטקס היא "להביא מורא בנפש עד שתתפעל לתשובה". כלומר - המנגנון הנפשי של הפחדה יש לו תכלית חיובית של הנעת הנפש לפעולה של תשובה. זה אולי מסביר למה סיפור העקידה כל כך דומיננטי וחוזר בימים הנוראים, ולמה יש קטעים מפחידים ממש בתפילה. הם מחליפים טקסים עתיקים מפחידים לא פחות.

רביעית - אי אפשר להעביר חטאים בין אדם לאדם. החטא אינו משא פיזי שאפשר להעמיס על גב של מישהו אחר. כלומר – יש לאדם **אחריות אישית על חטאיו**, ולכן גם אדם אחד לא יכול לכפר על אדם אחר. זו אמירה מוסרית מאוד חשובה, שיש לה השלכות ציבוריות. למשל – האם היהודים יכולים לסלוח לגרמנים? זו שאלה שהיא מאוד מורכבת מוסרית, אבל בעיני הבסיס לתשובה הוא שמי שיכול לסלוח הוא רק מי שפשעו נגדו, כלומר הקורבן. אם גנב פרץ לבית של השכן שלי, והגנב מבקש ממני סליחה, אני לא יכול לסלוח בשם השכן שלי. הגנב צריך לדבר עם השכן. ואותו דבר בחשבון ההיסטורי היהודי-גרמני. זה נשאר תלוי באוויר כי יש 6 מליון קורבנות שאי אפשר לבקש את סליחתם. אולי זה מסוג חטאי הציבור שאפשר רק להשתמש בשעיר מפחיד, בטקס מטיל אימה, כדי לנסות לכפר עליהם, אם אפשר בכלל.

הקבלה לוי"כ של ימינו?

גם היום כוללת התפילה היומית כימי חול וידוי, והידוי של תפילות יום הכיפורים הוא מורחב יותר, וכולל הרבה יותר חטאים והרבה יותר פיוטי חרטה. **הידוי של יום הכיפורים מפחיד במיוחד**, כי הוא עלול להיות בחינת וידוי אחרון של אדם, שעומד לפני שופט עליון שגוזר את דין חיו.

אבל יש פה איזה שהוא הבדל מהותי בין שם לאז "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם": מי מטהר את העם במדבר - הכהן או השעיר? מי מטהר אותנו בתפישה של היום? מי מכפר עלינו היום? מי מטהר אותנו מחטאינו?

המשמעות המעניינת יותר של יום הכיפורים שגלומה בשיח כאן, היא של **טקס של טהרה ויום של טהרה**. אנחנו בדרך כלל חושבים על יום הכיפורים בתור "יום של דין", "יום של משפט", יום של תשובה, וידוי, פחד מפני אימת וגזירת הדין.

אנחנו פחות חושבים על יום הכיפורים כיום של טהרה קולקטיבית. טהרת העם כולו. אולי כי אנחנו לא מסוגלים להתכנס כולם יחד, אולי כי הטקסים המיתולוגיים האלה של כהן גדול נשכחו מאז שחרב המקדש, אולי – כי עברנו לתפישה מוסרית מודרנית יותר - של אחריות אישית, של שיפוט פרטי בפני הקדוש ברוך הוא.

אנחנו הולכים לבית כנסת ועומדים כולנו יחד למשפט של הקדוש ברוך הוא. אבל גם בתוך הקבוצה, הקולקטיב המתפלל בבתי הכנסת – תפישת האחריות שלנו היא אישית לגמרי, המשפט הוא משפט מפחיד, אבל משפט פרטי – אדם מול אלוהיו. יש תחושת הקלה בסוף יום הכיפורים, גם כי הצום נגמר, אבל גם כי המשפט נגמר.

מענין לחשוב על ההיטהרות שעובר אדם שעשה תשובה שלמה ביום הכיפורים. יהיה מה שיהיה גזר הדין של הקב"ה – בסוף יום הכיפורים, אדם אומר לעצמו, עשיתי כל מה שאני יכול. צמתי, התחננתי, התודיתי, אני מוכן לקבל עלי את הדין. יש בזה משהו משחרר ומטהר.

לימודי שחרית קלילים:

לימוד ראשון – עיון בפיוט "לכה אלי תשוקתי" מאת ר' אברהם אבן עזרא.

מהלך הלימוד:

- 5 דקות של קריאה שקטה ועיון בפיוט.
- 5 דקות שלדיון פתוח ומשותף\מענה מודרך בשאלות המנחות המופיעות בדף המקורות.

השאלות, עם כיוונים לתשובות:

- אילו רמיזות\קשרים (REFERENCES) ליום הכיפורים אתן מוצאות בפיוט?
- יש הרבה מאוד כאלה, סבב של תשובות יאפשר לכולם להסתכל בפיוט דרך עיניהם של האחרים.
- מה ההבדל בין שלושת החלקים של הפיוט ("רישא", "ליבא" ו-"סיפא")?
- החלק הראשון כולל התמסרות לקב"ה, הבעת אהבה, אמון והכרה במידות הקב"ה.
- החלק השני כולל וידוי קשה שמנסח כשיר, ותיאור של מצב של חוסר אונים ותלות מוחלטת בהכרעת הקב"ה. יש כאן בקשת מחילה וקריאה לעזרה מתוך מצוקה גדולה.
- החלק השלישי הוא חלק שיש בו המון שמחה, הודיה על ההצלה מהמצב הקשה, וגאולה (חג סוכות או אולי סוכת אחרית הימים).
- אם הייתם צריכים למצוא כותרת לכל חלק – מה היא היתה?
- כל התשובות לגיטימיות כאן. אני הייתי הולך על "התמסרות, וידוי וגאולה". אבל זו לגמרי שאלה בספרות/שירה, ולכן מעניין לשמוע מה כל אחד חושב.
- לאור הכותרות – מהו המבנה הלוגי של התנועה הרגשית\רוחנית אותה מתאר הפייטן בשיר?
- אילו הקבלות אתם מוצאים בין מרכיבי טקס השעיר ששוחחנו עליו אתמול, למהלך הנפשי המשולש אותו מתאר המשורר?
- בטקס השעיר יש וידוי של הכהן, כאן הוידוי הוא אישי
- בטקס יש כפרה אישית על ידי שעיר החטאת, כאן הכפרה היא על ידי הדמעה והוידוי
- בשיר יש התמסרות לקב"ה, בטקס רק השעירים מתמסרים לגורל
- גם בטקס וגם בשיר יש מהלך של התמסרות\מסירה ופחד, וידוי, ורגעי זיכוך\טהרה בהם יש הקלה.

רקע נוסף עבור המלמד – מתוך אתר הפיוט והתפילה:

שירו של ר' אברהם אבן עזרא, מגדולי משוררי ספרד, הפותח את תפילת ערב יום הכיפורים (לפני 'כל נדרי') במנהגים הספרדיים. במהלך הדורות יוחס הפיוט גם לר' יהודה הלוי אולם לפי דעת המחקר מחברו של הפיוט הוא ר' אברהם אבן עזרא.

זהו שיר אישי מאוד. ברגש עז מבע פורש המשורר את צפונות לבו ואת רגשותיו העמוקים, את כמיהתו והשתוקקותו אל האל ואל קרבתו. הוא מודה לאל על כל אשר קיבל ממנו – מעצם היותו וחיותו ועד למיתתו ומבקש מחילה על חטאיו ומשוגותיו.

פרק מרכזי בשיר תופס וידוי המשורר על חטאיו, וידוי המנוסח אף הוא באופן אישי, על אף שהוא נשען על נוסח הוידוי הקיים בתפילה. כשהוא בוש נכלם וחרד, מתוך תחושת אפסות עצמית והתמסרות מוחלטת, מונה ר' אברהם אבן עזרא אחד לאחד את כל אשר העוה והרשיע, ופונה בתחינה אל רחמיו וחמלתו של הקב"ה. בסופו של הוידוי והפיוט פורש המשורר את בקשתו לזכות להגיע לגן עדן, עם פטירתו מן העולם, ולחסות תחת צל כנפיו של האל. באופן עדין וציורי להפליא הוא מתאר את המלאכים שיקדמו את פניו לשלום ויובילו אותו לגן עדן, שם ייהנה מהאור הגנוז ומצל השכינה. אפשר לשער שהפיוט יועד במקור להיאמר טרם מיתתו, מעמדת מוצא של וידוי ושל התבוננות לאחור על החיים, המעשים והרגשות. שפתו האישית של הפיוט והרגש הפועם המובע בו, העמידה החשופה נוכח החטאים ואל מול האל, הקנו לו מעמד של כבוד הן בתפילות יום הכיפורים הן בפיוט המתחדש של ימינו. שני לחנים חדשים חוברו לפיוט – האחד של מאיר בנאי ובביצועו, והשני של יאיר גדסי, לחן שזכה לפופולאריות רבה ולמבצעים שונים.

לימוד שני – עיון בפיוט "אל נורא עלילה"

המטרה: לעורר במתפללים מחשבות על תפילת הנעילה, וסגירת המעגל שבה, כדי שיהיה בהם רצון להתאמץ ולהגיע אל התפילה אחר הצהריים (:

הדרך: שיח קליל ונעים על פיוט נגיש, עם שאלות מנחות.

פירוש הפיוט:

- אל נורא עלילה – מעשיו של האל מטיילים מורא. הביטוי לקוח מתהלים סו, ה: לכו וראו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם.
- מתי מספר קרואים – מתים הם אנשים בלשון המקרא; עם ישראל הקן נקרא לעמוד לפני ה'.
- ומסלדים בחילה בשעת הנעילה – עומדים בבהלה לפני ה' בשעת תפילת נעילה, החותמת את יום כיפור ואת גזר הדין.
- מסלדים – נרתעים לאחור; בחילה – בפחד; הלשון על פי איוב ו, י: ואסלדה בחילה.
- הנה להם לסתרה – בקשה לאל שישמש מחסה ומסתור.
- והצילם ממארה – הצל את העם מקללה, צרה, פורענות.
- וכל לוחץ ולוחם עשה בהם פליה – הבא למשפט את מי שלוחם בעם ישראל ומציק לו, הלשון על פי ישעיהו טז, ג: הביאי עצה עשו פליה.
- שנת רצון – גאולה, כאמור בישעיהו סא, ב: לקרא שנת רצון לה'.
- והשב שצאר הצאן – השב את שארית הפליטה של עם ישראל לארץ ישראל.
- לאהליבה ואהלה – כך נתכנו במקרא ירושלים (יהודה) ושומרון (ישראל).
- מיכאל שר ישראל – המלאך מיכאל, הממונה לשמור ולהגן על ישראל.
- אליהו ונבריאל – אליהו הנביא, העתיד לבשר את הגאולה והמלאך גבריאל, אחד ממלאכי השרת.

השאלות (עם תשובות אפשריות):

- מתי נאמר הפיוט?
- בשעת הנעילה. הוא פותח את תפילת נעילה במסורת ספרד.
- מי הדובר\דוברים בפיוט?
- ציבור המתפללים, ברבים (ולא ביחיד).
- יש בפיוט התייחסות בגוף שלישי רבים ("שופכים לך נפשם", "חון אותם ורחם") – על מי מתפללים המתפללים?
- הם מתפללים על עצמם, ועל אחרים. יש כאן דוגמא לאנשים שמבקשים עבור ציבור גדול ורחב מהם.
- מהן רשימת הבקשות (Wish List) שכולל הפיוט?
- מחילה, מחיקת הפשעים, חתימה להוד ולשמחה, שיפוט "פלילי" ("פלילה") של אויבי ישראל, שיבת ציון ("השב שארית הצאן"), חדש ימינו כקדם, גאולה.
- האם יש תחינה או וידוי בפיוט?
- יש אזכור שלהן, אבל אין אותן במפורש.
- מהי האווירה הרגשית\המצב הנפשי של השרים?
- שמחה, והודאה. הם כמעט בשלב הקתרזיס, הזיכוכ והזיכוי של סוף המשפט.
- "המציא לנו", "היה להם", "חון אותם", "זכור" – באיזה זמן דקדוקי פונים אל הקב"ה?
- ציווי. (זה כמעט חוצפה, לא?). האם הם מפעילים את הקב"ה או שמרגישים אליו כזו קרבת נפש שהם כמעט אומרים לו מה לעשות? אולי זו לשון בקשה שכזאת, "רחם עליהם", שאפשר לבקש כשקרובים מאוד למישהו?
- "תזכו לשנים רבות" – אל מי שרים את השורה הזאת?
- המתפללים זה אל זה. אלה איחולים.
- אילו מקבילות יש בפיוט זה לפיוט "לך אלי תשוקתי" ואילו מקבילות לטקס השעיר שלמדנו אתמול?
- ההקלה שבשילוח השעיר עם כל החטאים, מתבטאת בשמחה. הרצון לגאולה. רמיזה לפחד בביטוי "אל נורא עלילה". הפיוט כל כולו בשלב הסיום של יום הכיפורים, התפילה ותהליך התשובה. לכן הוא מקביל בעיקר לשלב של "טהר" בטקס השעיר, ולשלב הגאולה וההחלצות בפיוט "לך אלי תשוקתי".